

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ
ІМЕНІ ІВАНА ЗЯЗЮНА

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Директор Інституту педагогічної освіти
і освіти дорослих імені Івана Зязюна

НАПН України

проф. Л.Б. Лук’янова

“ ”

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

**ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ В УКРАЇНІ
(З УРАХУВАННЯМ ДОСВІДУ США)**

Київ – 2019 рік

*Навчальна програма затверджена до друку на засіданні вченої ради
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна
НАПН України (протокол № 8 від 24 червня 2019 р.)*

Автор-укладач:

Пилинський Я.М. – кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу зарубіжних систем педагогічної освіти і освіти дорослих Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України

Рецензенти:

Авшенюк Н.М.– доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу зарубіжних систем педагогічної освіти і освіти дорослих Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України;

Буніятова І.Р. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри германської філології Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка.

Освіта дорослих виконує функції професійної орієнтації і підвищення кваліфікації, допомагає громадянам усвідомити суть процесів свого індивідуального і суспільного розвитку і брати у них активну участь. Вивчення досвіду США для української педагогічної системи набуває особливої актуальності. У навчальній програмі «Перспективи розвитку освіти дорослих в Україні (з урахуванням досвіду США)» не лише описано ключові тенденції розвитку освіти дорослих у США, але й охарактеризовано шляхи використання цього досвіду в Україні. Програма спрямована на практичне викладання демократичної освіти та створення моделі її застосування. Адже державу створюють і творять свідомі і відповідальні громадяни.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка	4
Структура навчальної програми	7
Модуль I. Освіта дорослих на сучасному етапі. Зміни в системі освіти дорослих у США	10
Роль і місце освіти дорослих в сучасному світі	10
Причини зростання кількості дорослих студентів і зміни в організаційних формах діяльності освіти дорослих	11
Причини зростання популярності освіти дорослих у США	12
Навчання та переучування робітничих кадрів в системі безперервної освіти і освіти дорослих у США	13
Вища і післядипломна освіта для дорослих.	15
Вища освіта для дорослих громадян	16
Модуль II. Основні напрями діяльності та перспективи розвитку демократичної освіти дорослих в Україні.	17
Громадянська освіта дорослих в Україні (стан і перспективи).	17
Демократична і політична громадянська освіта в Україні.	22
Навчання дорослих людей бути свідомими громадянами.	26
Як проводити дорадчі наради громадян (досвід США)?	28
Модуль III. Створення посібника з демократичної освіти громадян	29
З'ясування і визначення проблем мовою, зрозумілою громадянам.	30
Тема громадської наради	34
Попередні дослідження і вивчення проблеми що постала перед громадою.	36
З'ясування громадської думки щодо обраної проблеми.	38
Систематизація думок, висловлених громадянами	40
Цінності.	41
Опис способів вирішення проблеми	46
Список рекомендованої літератури	55

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Освіта дорослих виконує функції професійної орієнтації і підвищення кваліфікації, допомагає громадянам усвідомити суть процесів свого індивідуального і суспільного розвитку і брати у них активну участь. Сьогодні освіта дорослих відповідає на запити як окремої особи так і суспільства загалом. Сьогодні у світі освіта дорослих здійснюється у різних формах відповідно до розмаїття історичних та культурних особливостей окремих країн; вона формується під впливом переважних видів економічної діяльності, особливостей суспільного ладу, надійності захисту права власності, панівних релігій та їх ролі у суспільному житті, цінностей та їх дотримання переважною кількістю громадян, а також динамікою змін, що відбуваються у всіх цих сферах суспільного буття.

Саме тому вивчення досвіду США для української педагогічної системи набуває особливої актуальності. У навчальній програмі «Перспективи розвитку освіти дорослих в Україні (з урахуванням досвіду США)» не лише описано важливі тренди розвитку освіти дорослих у США але, що особливо важливо, пропонуються способи використання цього досвіду в Україні.

Актуальною як для сучасної Америки, так і сучасної України є практичне викладання демократичної освіти та моделі її практичного застосування. Адже державу створюють і творять свідомі і відповідальні громадяни. У пропонованій програмі подано дієві методи їх виховання.

Ця програма стала результатом переосмислення досвіду освіти дорослих громадян поширеного у США. У ній представлено теми, які розкривають ключові аспекти функціонування освіти дорослих, формування громадських компетентностей громадян, подолання труднощів спілкування і попередження соціально ризикованої поведінки, налагодження ефективної взаємодії громадян як у громаді так і з органами державної влади.

Мета навчальної програми «Перспективи розвитку освіти дорослих в Україні (з урахуванням досвіду США)» – розвиток громадянської

компетентності, підвищення рівня громадянської і психологічної обізнаності дорослих громадян щодо особливостей розвитку громади і налагодження у ній конструктивної взаємодії.

Основними завданнями програми «Перспективи розвитку освіти дорослих в Україні (з урахуванням досвіду США)» є розвиток таких компетентностей:

- інтегральна компетентність: обізнаність у змісті нормативно-правових актів задля забезпечення ефективної життєдіяльності громади, побудова конструктивного діалогу, досягнення спільної мети;

- загальна компетентність: обізнаність із основними особливостями громадянської освіти як освіти дорослих; усвідомлення того, що права однієї людини не протистоять правам інших людей, вони їх доповнюють і розвивають, а усі члени громади роблять усе можливе для забезпечення інтересів громадян незалежно від віку, статі, етнічності, віри тощо;

- дидактично-методична компетентність: вміння, знання й навички, необхідні для вирішення питань, пов'язаних громадською діяльністю, підвищення рівня освіченості з питань використання методів навчання і виховання дорослих громадян; здатність ефективно вирішувати нові нестандартні завдання та кваліфіковано забезпечувати сприятливі умови для життя та розвитку громад;

- емоційна компетентність: розвиток навичок налагодження позитивної взаємодії між громадянами на підставі розуміння їх базових потреб у безпеці, підтримці та піклуванні; усвідомлення причин негативної поведінки окремих громадян, їх неучасті у житті громади, сприяти розвитку емоційно-вольової сфери особистості; навички здійснення корекції поведінкових відхилень;

- соціальна компетентність: розуміння важливості активного залучення громадян до взаємодії у процесі вирішення проблем громади і суспільства; вмотивованість до спільного розв'язання проблем на підставі оцінки та застосування наявних ресурсів; розвиток навичок взаємодії для кращого

вирішення проблем громади; розвиток у громадян відповідальності за сім'ю і дітей, громаду і державу в цілому;

– комунікативна компетентність: здатність встановлювати та підтримувати контакти між собою, досягати взаєморозуміння з іншим громадянином як з партнером по спілкуванню; навички активного слухання, оволодіння технікою “Я-висловлювання” та можливостями її застосування у спілкуванні з іншими громадянами; вироблення навичок деліберативного обговорення проблем громади і суспільства.

Навчальною програмою передбачено використання форм і методів інтерактивного навчання. Зміст програми орієнтований на потреби та запити дорослих громадян, спирається на науково-педагогічні принципи освіти дорослих (пріоритет самостійності, використання власного досвіду, індивідуальний підхід до змісту навчання, системність, усвідомленість процесу навчання, актуалізація його результатів, розвиток потреби у подальшому навчанні та самоосвіті тощо).

Навчальна програма стане корисною педагогам, громадським активістам, працівникам місцевого самоврядування, органів виконавчої влади, психологам і соціальним працівникам.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ

Назви змістових модулів і тем	Денна форма навчання			
	Усього	У тому числі		
		Лекції	Семінари, практичні	Самостійна робота
Змістовий модуль № 1 Освіта дорослих на сучасному етапі. Зміни в системі освіти дорослих у США				
Тема 1. Роль і місце освіти дорослих в сучасному світі.	8	2	2	4
Тема 2. Причини зростання кількості дорослих студентів і зміни в організаційних формах діяльності освіти дорослих.	8	2	2	4
Тема 3. Причини зростання популярності освіти дорослих у США.	8	2	2	4
Тема 4. Навчання та переучування робітничих кадрів в системі безперервної освіти і освіти дорослих у США.	8	2	2	4
Тема 5. Вища і післядипломна освіта для дорослих.	8	2	2	4
Тема 6. Вища освіта для дорослих громадян.	8	2	2	4
Разом за змістовим модулем 1	48	12	12	24

Змістовий модуль № 2 Основні напрями діяльності та перспективи розвитку демократичної освіти дорослих в Україні.				
Тема 7. Громадянська освіта дорослих в Україні (стан і перспективи).	8	2	2	4
Тема 8. Демократична і політична громадянська освіта в Україні.	8	2	2	4
Тема 9. Навчання дорослих людей бути свідомими громадянами.	8	2	2	4
Тема 10. Як проводити дорадчі наради громадян (досвід США)?	8	2	2	4
Разом за змістовим модулем 2	32	8	8	16
Змістовий модуль № 3 Створення посібника з демократичної освіти громадян				
Тема 11. З'ясування і визначення проблем мовою, зрозумілою громадянам.	8	2	2	4
Тема 12. Тема громадської наради	8	2	2	4
Тема 13. Попередні дослідження і вивчення проблеми що постала перед громадою.	8	2	2	4
Тема 14. З'ясування громадської думки щодо обраної проблеми.	8	2	2	4

Тема 15. Систематизація думок, висловлених громадянами	8	2	2	4
Тема 16. Цінності.	8	2	2	4
Тема 17. Опис способів вирішення проблеми	8	2	2	4
Разом за змістовим модулем 3	56	14	14	28
Усього годин	136	34	34	68

Модуль I. Освіта дорослих на сучасному етапі.

Зміни в системі освіти дорослих в США

Роль і місце освіти дорослих у сучасному світі

Здатність людини до навчання і необхідність безперервного навчання у цьому мінливому світі роблять освіту дорослих важливим чинником розвитку суспільства. Сьогодні освіта дорослих допомагає у професійній орієнтації та у підвищенні кваліфікації, надаючи працівникові додаткові можливості щодо з'ясування суті актуальних процесів індивідуального і суспільного розвитку і своєї участі у суспільному житті. Таким чином, у нашому швидкозмінному світі, освіта дорослих задовольняє потреби і відповідає на запити окремої особи, та сприяючи поступу всього суспільства.

Освіта дорослих має різні форми. Відповідно до розмаїття історичних та культурних особливостей окремих країн, вона формується під впливом переважних видів економічної діяльності, особливостей суспільного устрою, надійності захисту права власності, панівних релігій та їх ролі у суспільному житті, цінностей та їх дотримання переважною кількістю громадян, а також динамікою змін, що відбуваються у всіх цих сферах суспільного буття.

Про освіту дорослих можна говорити всюди, де дорослі люди вчаться задовольняти свої головні потреби в харчуванні, житлі, одязі, підтримці здоров'я, вона важлива для задоволення потреби в справедливості, в праві на участь у культурному та політичному житті суспільства.

Безперервне навчання вже сьогодні стало основною передумовою розвитку суспільства, і ще більшою мірою, це стосується майбутнього. Воно впливає, як на розвиток освіти у середній школі, так і на освіту у вишах, а також і на створення та функціонування установ, створених для додаткової освіти дорослих.

Сьогодні, як і колись, навчання у школі базується на тому, що учні дізнаються в сім'ї, у дитячому садку, при спілкуванні з однолітками. Але найважливішим для них є вихована у школі мотивація і здобуті у ній знання, які

зумовлюють потреби навчатися далі. Нині заклади вищої освіти повинні творити цілісну систему, до якої могло б звертатися чим раз більше дорослих, які бажають здобувати нові знання і розвивати свої здібності протягом усього життя, часто здобувати іншу професію.

Освіта дорослих, у всіх своїх різновидах, так чи інакше стосується більшої частини суспільства: адже всі ми або вже дорослі, або діти, яким незабаром доведеться стати дорослими.

Потребу в освіті дорослих відчувають не тільки країни, що розвиваються. В усіх високорозвинених країнах визнається необхідність в професійному і технічному навчанні - і не тільки у ньому. Адже кожне суспільство складається з людей, а не живих роботів. Особлива небезпека для високорозвинених країн полягає в тому, що вони переважно зосереджуються на розвитку професійних та технічних знань і умінь. Водночас людина – істота різнобічна, з різноманітними потребами. І їх слід розглядати комплексно, а в програмах освіти дорослих ці потреби мають бути відображені в усьому їх розмаїтті.

Нині поняття "освіта дорослих" описує відповідні процеси в освіті, незалежно від їх змісту, рівня і методів, незалежно від того, формалізовані вони чи ні, чи громадяни доповнюють чи продовжують освіту чи здобувають освіту, наприклад у виші. При цьому, громадяни, яких розглядає суспільство як дорослих, розвивають свої здібності і розширюють знання у технічній або професійній сфері, змінюють свої уявлення і думки та здобувають можливість брати самостійну і компетентну участь в соціальному, економічному і культурному розвитку суспільства». Це визначення було сформульоване на Генеральній конференції ЮНЕСКО (1976) у Найробі разом із рекомендаціями щодо розвитку освіти дорослих у країнах-членах організації.

Причини зростання кількості дорослих студентів

і зміни організаційних форма діяльності освіти дорослих у США

Нещодавно Бюро Перепису населення США засвідчило, що кількість студентів у віці 30 років і старше перевищила 3,5 млн осіб. Це вдвічі більше ніж

15 років тому. Також зростає кількість курсів і програм для дорослих, з 1990 по 2015 р. їх кількість подвоїлася. Крім того, значне зростання населення також позначається на збільшенні кількості дорослих, які беруть участь у навчанні. Однак, якщо за останні 20 років населення зросло приблизно на 30%, то кількість дорослих, що беруть участь у навчанні зросла на 80%. Таким чином, загальне зростання населення лише частково вплинуло на збільшення кількості дорослих учнів. Причому це збільшення відбулося у всіх вікових групах, але найбільш значимим воно було в групі 35-54 років і у групі від 55 років.

Причини зростання популярності освіти дорослих у США

Передусім це суто економічний чинник – громадяни, щоб не втратити роботу, мають залишатися конкурентоспроможними і зважати на зміни, що відбуваються на ринку праці. Мільйони робітників, щоб не залишитися без роботи, змушені підвищувати свій освітній рівень, здобувати нову кваліфікацію чи змінювати професію на більш затребувану. Ті види робіт, які раніше було достатньо виконувати, маючи лише середньої освіти, ускладнилися і від працівників вимагається вища кваліфікація, а отже, і вища освіта. Сучасні компанії часто відмовляють у просуванні працівникам, які не мають вищої освіти: сьогодні відданості фірмі і старанності вже недостатньо, щоб досягати підвищення по службі. Тому працівники середнього і, тим більше, передпенсійного віку, які не мають вищої освіти, незважаючи на досвід роботи, як правило, програють молодим дипломованим фахівцям.

Сьогодні зростання кількості робочих місць США відбувається в усіх галузях, де потрібна професійна освіта, що суперечить думці про те, що збільшення робочих місць відбувається лише у сфері обслуговування з низькою заробітною платою. Тому люди з вищою освітою і науковим ступенем мають більш високий шанс знайти роботу.

Варто мати на увазі, що у США вважається протизаконним проводити дискримінацію за ознакою наявності або відсутності диплома, якщо не доведено, що це необхідно для успішного виконання роботи. Це стосується, як

диплома про повну загальну середню освіту, так і диплома доктора наук. Після прийняття відповідного закону у 1971 р. роботодавець повинен довести, що для виконання конкретної роботи працівникові потрібен диплом або вчений ступінь, перш ніж вимагати його пред'явлення для прийняття рішення про влаштування на роботу або просування по службі. Для роботодавця важлива здатність людини до навчання, ніж його вміння виконувати будь-яку роботу.

Водночас коли сьогодні говорять про освіту дорослих, також мають на увазі курси, що дають якусь загальну інформацію. На них записуються з особистих або соціальних причин, наприклад, це може бути купівля будинку, навчання виготовляти кераміку чи скляні вироби, або дегустація вина. Коли все ще тільки починалося, такі курси складали значну частку в освіті дорослих. Наприклад, у 1969 р. подібні навчальні курси становили половину всіх курсів для дорослих. Сьогодні їх кількість зменшилася до 25%. Сучасна освіта дорослих більше пов'язана з якоюсь сферою професійної діяльності. У 1969 р. трохи більше половини дорослих учнів відвідували курси, щоб отримати роботу або просунути по службі. У 2005 вже 2/3 пояснювали своє бажання вчитися далі цими причинами. Водночас кількість курсів, не пов'язаних з роботою, також зросла, але швидкість зростання кількості професійних курсів їх значно перевищує, особливо починаючи з 2000 р.

Навчання та переучування робітничих кадрів у системі безперервної освіти і освіти дорослих у США

Починаючи з середини 60-х років у США спостерігається постійне зростання потреби у кваліфікованих кадрах. Відтоді освіту почали розглядати як головний чинник економічного зростання.

Інтенсифікація виробництва сьогодні безпосередньо пов'язується з підвищенням рівня професійної підготовки працівників широкого профілю, а також піднесення їх загальної культури. Прогноз змін у структурі професій, на які є попит і очікується підвищення його в майбутньому, пов'язаний з комп'ютерною обробкою інформації, програмуванням, роботою в сфері

електронної промисловості. Разом з тим спостерігається і зворотна тенденція, пов'язана із зростанням роботизації багатьох галузей і передусім електронної промисловості. Вже сьогодні США виділяють 20 млрд доларів на перенавчання робітників цієї галузі, щоб допомогти їм здобути нові професії та пом'якшити соціальну напругу, що неминуче виникне через одночасне звільнення великої кількості робітників та заміни їх роботами.

Саме тому, на думку деяких американських соціологів, вкладати кошти у розвиток існуючої системи шкільного навчання неефективно через її відсталість. Інша справа – освіта дорослих. Адже дорослі працівники краще знають, якого саме виду навчання вони потребують, водночас вони зацікавлені у перепідготовці без відриву від виробництва. Саме на це спрямована переважна більшість рішень американського конгресу у сфері освіти.

Передусім це: Job Training Partnership Act, 1984; National Training Incentives Act, 1985; National Advanced Technician Training Act, 1985; Education Technology Act, 1985; Veterans Job Training Act, 1985; No Child Left Behind Act of 2001; Adult Education and Family Literacy Act, Title II of the Workforce Investment Act of 1998; Carl D. Perkins Vocational and Technical Education Act of 2006. Про місце, яке відводиться освіті в системі пріоритетів державної політики, говорить, зокрема, те, що будучи кандидатом в президенти США, ще Дж. В. Буш заявляв про своє бажання бути "президентом освіти".

Еволюцію державної освітньої політики в США за останні 30 років можна в найзагальнішому вигляді представити, як перехід від сприяння рівності освітніх можливостей (60 – 70-ті рр.) до стимулювання якості освіти та економічної ефективності витрат на підготовку кадрів, а також приватної ініціативи в сфері освіти (80 – 90 рр.).

У США основними гаслами державної політики в сфері освіти залишаються: реформа без збільшення витрат, підвищення якості освіти, розширення приватної ініціативи і свободи "освітнього вибору".

Унаслідок проведення такої цілеспрямованої політики протягом 80-х рр. за президенства Р. Рейгана відбулося: згорання ряду державних освітніх

програм, уповільнення темпів зростання державних витрат на освіту, активізація діяльності бізнесу в сфері підготовки кадрів, встановлення більш тісних зв'язків між приватними фірмами і установами освіти, зменшення доступності освіти (особливо вищих його ступенів) для національних меншин, малозабезпечених верств населення. Хоча адміністрація Дж. В. Буша продовжувала курс на зменшення федеральних витрат на освіту натомість відбулося розширення свободи "освітнього вибору" і приватної ініціативи у сфері освіти. Налагодження тісніших зв'язків між вишами і бізнесом стимулювалося передусім потребою розвитку продуктивних сил, необхідністю більшої відповідності чисельності та характеру підготовки фахівців вимогам підприємців, а також через прискорення впровадження результатів наукових досліджень і розробок.

Як відомо у більшості країн світу інтеграція виробництва і освіти здійснюється відповідно до державного регулювання. Відмінною ознакою США є незначне урядове втручання в діяльність підприємств та великого бізнесу у сфері підготовки кадрів. У цій державі майже не існує прямого регулювання цих процесів. Потужні американські монополії протягом тривалого часу самостійно здійснювали навчання своїх працівників відповідно до потреб свого виробництва. Витрати на перепідготовку трудових ресурсів, що мають низький початковий рівень загальноосвітніх і професійних знань на рівні окремих корпорацій вважається нерентабельною. І тому відповідальність за неї перебирають на себе громадські організації та, власне, ті працівники, які зацікавлені у працевлаштуванні.

Вища і післядипломна освіта для дорослих

Одне з найважливіших соціальних і культурних завдань, що стоять перед США, це розвиток системи безперервної освіти, створення широкої мережі різноманітних напрямів навчання, здатних задовольнити різні соціокультурні, професійні та вікові групи дорослого населення.

На перший погляд здається, що це просто дати визначення поняттю "дорослий". Але за законом усі студенти, які навчаються у вищому навчальному закладі, – дорослі. Проте, слід сказати, під поняттям "дорослий" маємо на увазі тих, хто здобуває вищу освіту не відразу після закінчення школи (тобто стає студентом в традиційному віці), а тих, хто з якихось причин мав перерву між школою та вишем: працював, служив в армії, виховував дітей (переважно це стосується жінок). Таким чином, якщо не робиться застереження, то, вживаючи слово "дорослий", маються на увазі громадяни старші за 25 років.

Вища освіта для дорослих громадян

Терміном вища освіта переважно визначається навчання в університетах або прирівняних до них вишах, що забезпечують академічну освіту і присвоюють академічні ступені, видають дипломи або свідоцтва про їх закінчення державного зразка. Причина уваги до цього питання подвійна.

По-перше, ще у недавньому минулому дорослі студенти майже не навчилися (в окремих випадках їх кількість була вкрай обмеженою) у вишах традиційного типу. Нині, коли кількість дорослих студентів значно зросла, їх навчання стало одним із пріоритетних завдань для ВНЗ. По-друге, сучасні виші почали чутливо реагувати на запити дорослих студентів. Таким чином навчальні заклади, які завжди раніше були налаштовані виховувати молоду еліту, що власне і визначало застосовувані педагогічні методи та зміст навчання, спрямованість позанавчальної діяльності нині мали переорієнтувати бодай частину своїх програм для задоволення освітніх запитів дорослих громадян.

Сьогодні «дорослі студенти» беруть участь у різноманітних освітніх програмах, пропонованих університетами або іншими навчальними закладами. Вони мають широкий спектр можливостей: навчаються за програмами, що надають повну вищу освіту; за допомогою коротких 1 або 2 річних програм; вечірніх курсів або курсів вихідного дня. Всі ці програми від академічних до

неакадемічних, що надають диплом або свідоцтва чи ні, довготривалі чи короткотермінові можуть бути визначені за допомогою терміна "продовжена освіта" ("continuing education"), тому що всі це переважно форми освіти, що поновлюється після перерви або після закінчення школи.

Водночас освіта дорослих виконує функції професійної орієнтації і підвищення кваліфікації, допомагаючи громадянину зрозуміти процеси свого індивідуального і суспільного розвитку і брати у них активну участь. Таким чином, освіта дорослих відповідає на запити як окремої особистості так і суспільства в цілому.

Модуль II. Основні напрями діяльності та перспективи розвитку демократичної освіти дорослих в Україні.

Громадянська освіта дорослих в Україні (стан і перспективи).

Українське суспільство тривалий час виховувалося в умовах тоталітарного контролю. Це стосується насамперед тих, кому сьогодні вже давно за тридцять. Молоде покоління також отримало, можливо, не таку глибоку, проте відчутну ін'єкцію послуху від держави, оскільки переважна більшість його вчителів і вихователів ніколи не мали іншого досвіду, крім тоталітарного, і тому саме його відтворювали у своїй щоденній навчальній практиці. Отже, для більшості українців уявлення про державу, як про доброго чи злого батька або матір, є глибоко закоріненим ще радянською владою. Тому багатьом громадянам важко зрозуміти і усвідомити, що вони самі мають турбуватися про себе, об'єднуватися у громади, контролювати обрану ними владу, самі мають удосконалювати своє життя і нести відповідальність за помилки і прорахунки.

Якщо дитину не вчити писати, читати та рахувати, вона ніколи не стане повноправним громадянином і членом суспільства. Це очевидно, і не викликає заперечень. Сучасна практика поширення інформації та спосіб залучення громадян до управління державою показують, що без належної освіти –

демократичної освіти, без вдумливого обговорення громадянами своїх проблем, з'ясування всіх можливих «за» і «проти», неможливо ухвалити кваліфіковане рішення, яке водночас для переважної більшості громадян було б прийнятне як власне рішення, а не нав'язане владою.

Однак більшість якщо вона недостатньо, або невірно поінформована також може помилятися. А в умовах поширення інформації зі швидкістю світла, помилкові рішення більшості можуть перетворити демократичні суспільства якщо не на авторитарні суспільства, то на плебісцитарні демократії, з усіма можливими негативними наслідками. Отже, сьогодні навчання демократії, і передусім навчання проводити вдумливе обговорення суспільних проблем може допомогти громадянам стати не лише активними, але і свідомими учасниками процесу здійснення влади у своїй громаді, і у своїй державі. Як влучно відзначив один голландський політик: «Для багатьох наших співгромадян, демократія це щось неминуче, як дощ». Однак демократія – це не природне явище, а наслідок цілеспрямованої людської діяльності, якої цілеспрямовано треба навчати. Ця проста істина для багатьох, на жаль, не є аж такою очевидною¹.

Для розуміння процесів, що сьогодні відбуваються у світі, варто на нашу думку також звернути увагу те, що люди досить часто здійснюють колективні дії, які цілком подібні до дій так званих анонімних зграй. Особливо це стало помітним в останні десятиріччя коли поширення інформації стало настільки блискавичним, що його можна порівняти із візуальним контактом всередині відносно великої зграї. У зв'язку з цим варто згадати погляди висловлені австрійським вченим, лауреатом Нобелівської премії Конрадом Лоренцом у відомій праці присвячені агресії живих істот².

У цій роботі відомий етолог відзначає, що люди за умови певних обставин можуть перетворитися на анонімну зграю. Для анонімної зграї, на думку вченого, характерним є те, що багато живих істот, тісно об'єднавшись,

¹ See more: Mathews David. The Ecology of Democracy. Kettering Foundation Press. 2014. – P. 5.

² Lorenz Konrad, On Aggression. Routhledge Classics, London NY, 2002, - p. 134 – 145.

рухаються у одному напрямі. За таких обставин особина у зграї прагне будь що перебувати якнайтісніше до собі подібних. При чому, на думку вченого таке прагнення близькості може бути не лише вродженим, як наприклад у риб, чи певних видів плашок, але воно, на думку вченого, може залежати від індивідуального навчання. Спостереження проведені вченим впродовж багатьох років, а також порівняння із спостереженнями колег дали йому підстави вважати, що інстинкт, який збирає тварин до гурту, має шалену силу. І ця сила притягання до зграї, що впливає на окремих особин, чи на їх невеликі групи, зростає із зростанням розмірів зграї.

Вчений вважав, що не зважаючи на видимі недоліки існування тварин у великій зграї, таке життя повинно мати і якісь переваги, які не лише повинні врівноважувати ці недоліки, але й перевищувати їх настільки, що тривалий селекційний тиск виховав у таких тварин складні механізми гуртування у зграї.

І хоча більшість соціологів вважає, що первісною формою соціального об'єднання є сім'я, а вже з неї у процесі еволюції розвинулися усі різноманітні форми об'єднань, що поширені серед усіх вищих живих істот. Проте є підстави вважати, що найперша форма «співтовариства» живих істот – у найширшому значенні цього слова – анонімні зграя, типовий приклад якої це риби у світовому океані. Всередині такого утворення немає нічого, що нагадувало б структуру, лише величезна маса однакових елементів. Вони безумовно впливають одне на одного, адже, існують різні форми взаєморозуміння між істотами, що об'єднанні у такі зграї.

Як відзначає учений водночас велика зграя дрібних і щільно об'єднаних риб демонструє непевність і мінливість. Час від часу підприємливі рибки утворюють невеликі групки, які висуваються назовні із зграї. Але в міру того, як ці групи видовжуються, тим виднішою стає напруження у них, і як правило цей пошук закінчується стрімкою втечею в надра зграї. Як коментує це Лоренц: «Коли бачиш це, то мимоволі починаєш сумніватися у демократії і бачиш

переваги у політиці правих»³. (Watching these indecisive actions one almost begins to lose faith in democracy and to see the advantage of authoritarian politics.)

В тому, що такі сумніви і побоювання можливо виправдані виявляє простий але дуже важливий для соціології дослід, проведений Еріхом фон Хольстом з річковими голянами (minnow). Одного разу він видалив одній рибі цього виду передній мозок, який є відповідальним, принаймні у цього виду риб, за всі реакції зграйного об'єднання. Голян з видаленням переднім мозком виглядає, їсть і плаває, як нормальний. Єдина його поведінкова відмінна полягає в тому, що йому байдуже, якщо ніхто із «родичів» не слідує за ним, якщо він впливає із зграї. Таким чином йому не властива нерішуча поведінка нормальної риби, яка, навіть якщо вона дуже швидко пливе кудись, весь час звертає увагу на свою зграю, чи хтось пливе за нею, і скільки таких особин. Голяну без переднього мозку це було байдуже, якщо він бачив поживу, чи хотів плити кудись через якусь іншу причину, він рішуче плив туди – і неймовірно, але вся зграя повертала за ним. Скалічена істота, саме через свій дефект стала безсумнівним лідером. “This did not matter to the brainless fish: if it saw food, or had any other reason for doing so, it swam resolutely in a certain direction and – the whole shoal followed it. By virtue of his deficiency the brainless animal had become the dictator!”⁴

Як показують спостереження, справа в тому, що форма такого об'єднання абсолютно анонімна, кожному окрему істоту цілком влаштовує будь-чье товариство. Ідея особистої дружби не прикладається до таких анонімних зграй, всі однакові, отже немає сенсу за когось чіплятися як за товариша. Зв'язки які об'єднують таку анонімну зграю, є цілком відмінними від особистої дружби, яка робить міцним і стабільним наше сучасне співтовариство.

Але дружби і взаєморозуміння, необхідно не лише навчати, але і постійно підтримувати і практикувати, тому що лише у колективі у громаді при постійному безпосередньому спілкуванні ці уміння і знання не лише

³ Lorenz Konrad, On Aggression. Routledge Classics, London NY, 2002, - p. 140.

⁴ Lorenz Konrad, On Aggression. Routledge Classics, London NY, 2002, - p. 141.

зароджуються і виховуються але і підтримуються і вдосконалюються.

А тим часом переважна більшість громадян України ставиться до держави як до чогось знеособленого. Хоча, усі державні функції виконують конкретні люди. Всі державні рішення мають безпосередніх творців, коло яких інколи обмежене кількома особами. Не усвідомлюючи цей простий факт, громадяни не утруднюють себе розумінням того, що вони повинні налагодити дієвий контроль над посадовцями, їх діяльністю, рішеннями і доходами. Лише за умови такого контролю суспільству вдасться, якщо не подолати, то принаймні мінімізувати корупцію і створити рівні умови розвитку для усіх громадян.

Більшість проблем громадяни могли б оминати, або легко здолати, якби володіли для цього достатніми знаннями, знали суть проблеми. Особливо болісно прорахунки сприймаються тоді, коли незнання на рівні суспільства обертається стражданнями окремих людей. Адже виправляти колективні помилки, як правило, значно важче ніж власні. І це не тільки тому, що інший масштаб, а ще й тому, що у суспільстві закорінена думка, що більшість завжди права, що колективний розум не може помилятися, а тому будь-що накинуте йому меншістю є помилковим. Ситуація ускладнюється ще й тим, що якщо знання, які людство накопичило в галузі точних і природничих наук передається безособово за допомогою різних механічних носіїв, то соціальні знання, зв'язки і дії суспільство мусить значною мірою відтворювати і передавати через живе спілкування. А тому гуманізм, толерантність, доброту, взаємодопомогу не можна заснувати раз і на завжди, а потім лише нарощувати і збільшувати. Навпаки, щоразу їх треба відтворювати заново. І тому моральні якості суспільства, етичні цінності окремих громадян вразливі і мінливі. Те, що сьогодні вважається неприпустимим злом, завтра може виявитися лише порожнім забобоном, а натомість, прийнятне сьогодні, буде вважатися неприпустимим порушенням елементарних прав людини. Про те що тим часом страждають цілком конкретні люди – то їх страждання відходять разом з ними, і наступні покоління переймаються цим настільки мало, що можуть знову

робити ті ж самі помилки, прирікаючи багатьох співгромадян на страждання. Чи можна вийти з цього зачарованого кола? На жаль, однозначної відповіді немає. Але, на нашу думку, не намагатися зробити це, знаючи, що дійсний стан справ має бути змінено, мабуть, ще гірше ніж просто чинити зло через незнання.

Як показує сучасний досвід, люди досягли видимих успіхів у облаштуванні свого життя, саме там, де було знайдено дієвий спосіб шукати і знаходити баланс між тим, що має робити громада і, що має робити держава. Там, де люди схильні до послуху державі, а отже виявляють пасивність і очікують патерналістської опіки від неї, як правило, спостерігається стале відставання. Одним із важливих інструментів виховання активних і свідомих громадян має стати, на нашу думку, деліберативна педагогіка.

Деліберативна педагогіка⁵, як ми її розуміємо, – це набір засобів, методів і інструментів, які допомагають виховувати активних громадян здатних вдумливо і аргументовано, а головне, кваліфіковано обговорювати спільні проблеми і знаходити оптимальні можливості для їх вирішення. Адже це важливий елемент громадянської освіти. При чому ця освіта має бути неперервною. Адже вона слугує вихованню компетентних і освічених громадян здатних не лише спільно виробляти і приймати кваліфіковані рішення, але і разом втілювати їх у життя.

Демократична і політична громадянська освіта в Україні

Нині коли відбувається активний розвиток української держави її демократизація та перетворення підданих тоталітарної держави на громадян, громадянська освіта та виховання громадян є найважливішим завданням. Адже без освічених громадян свідомих свого громадянського обов'язку неможливе

⁵ Далі ми розкриємо наше розуміння поняття «деліберативна педагогіка», порівняємо його з традиційним навчанням за такими параметрами: *мета, позиція учня й педагога, організація комунікації в навчальному процесі, методи навчання, а також запропонуємо методи його впровадження до шкільного та університетського курсу.*

ані становлення, ані подальше існування української демократичної держави. Без формування свідомих, освічених, активних громадян, які сповідують демократичні цінності та дотримуються моральних настанов неможливо підтримувати та розвивати демократичну культуру.

Ідеї громадянської освіти і громадянського виховання віддавна були актуальними в українській педагогічній думці. Демократична освіта в Україні має давню історію, адже вона веде свій початок від демократичних революцій, що розпочалися у Європі у далекому 1848 році і покликали до життя численні просвітницькі громадські організації.⁶ Вони добровільно взяли на себе тягар народної освіти. А це в умовах політичних трансформацій ХІХ ст. означало виховання із підданих великих імперій майбутніх громадян національних демократичних держав. В Україні ці організації мали назву «Просвіта»⁷. Їх поширення припадає на 60 – 70 роки спочатку на Галичині (Австро-Угорська імперія), а потім і на решті території України, на Кубані, і навіть у Заволжі і на Далекому Сході. Вони виникали всюди, де українське населення проживало компактно. Саме діяльність цих осередків культурної, національної і громадянської освіти підготувала появу у 1917 році демократичної Української держави. Проте через слабкість своїх демократичних державних інститутів вона не змогла опиратися тоталітарній більшовистській Росії, і після тривалої війни (1918 – 1921) була завойована і стала частиною комуністичної імперії. Як наслідок комуністичного панування, протягом першої половини ХХ століття Україна втратила близько половини свого населення, а також практично всі великі етнічні громади (польську, німецьку, єврейську, грецьку та ін.), що також стали жертвами комуністичного та нацистського геноциду.⁸

⁶ Spring of nations. Revolution 1848-1849 in Galicia: <http://www.aus-ugr.narod.ru/37.html>

⁷ Лозинський М. Сорок літ діяльності Просвіти <https://archive.org/stream/sorokldialn00lozyuoft#page/n3/mode/2up> Всеукраїнське товариство просвіта. <http://prosvitanews.org.ua/istor.html>

⁸ See: Snyder, T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. Basic Books, 2012, p. 560. // Baberowski Jörg. Der rote Terror. Deutsche Verlags-Anstalt, 2003., S.290. // Stéphane Courtois, Joachim Gauck, Ehrhart Neubert et al., *Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror.* (1998) Piper Verlag, München 2004,

Головними складовими громадянської освіти в Україні у радянський період були освітні установи – дитячі садки, школи, професійно-технічні училища та ВНЗ, у яких відбувалося виховання у молоді так званого наукового комуністичного світогляду. Таким чином з раннього дитинства і впродовж навчання у майбутніх громадян формувалася лояльність до існуючого політичного ладу, беззаперечне визнання правильності партійних ідей, некритичність до розбіжностей дійсного і проголошеного, слухняність, віра в комуністичну утопію.⁹

Не менш важливий елемент комуністичної громадянської освіти – освіта дорослого населення. Це була практично неперервна комуністична освіта, що тривала впродовж усього життя. Вона здійснювалася під час теоретичних семінарів, конференцій, регулярних політичних інформацій на всіх без винятку підприємствах та установах, а також у школах основ марксизму-ленінізму, на спеціалізованих політичних гуртках, в університетах марксизму-ленінізму, на профспілкових курсах, у будинках політичної просвіти, а також шляхом самоосвіти. Крім того, все це дублювалося різноманітними профспілковими установами і заходами.

Важливою складовою політичної (громадянської) освіти в СРСР була фундаментальна підготовка науковців з предмета, який називався історія партії, а також різноманітних ідеологів за спеціальностями марксистсько-ленінська філософія та науковий атеїзм. Ці курси окремо читалися всім студентам ВНЗ та більшості студентів середніх спеціальних закладів. Окремо варто згадати політичних інформаторів або лекторів, яких на кінець 70-х років налічувалося в Україні 687 тисяч чоловік.¹⁰

⁹ Так наприклад, у звичайному посібнику для вивчення англійської мови у 8 класі (Українсько-англійський розмовник. - К. 1980) з 33 тем лише чотири не були політичними: Моя сім'я, мій робочий день, Великобританія і Лондон. Решта тем мали політичний контекст: Rights and duties of the citizens of the USSR, Lenin and his Mother, Foreign Languages in the lifes of V.Lenin and K.Marks, The 25th Congress of the Communist Party of the Soviet Union etc.

¹⁰ Дем'янчук О. Політична освіта. Місток між державою та громадянським суспільством. У: Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики. К.: НаУКМА 2008 р. – с. 69.

Проте, як показала історія розпаду Радянського Союзу в значній частині суспільства всі ці зусилля зрештою виховали типову для тоталітарних суспільств дводумність. Як тільки під впливом економічного та соціального занепаду, неминучого для будь-якого закритого суспільства партія ослабила свій репресивний тиск на суспільство, слабкість, декоративність та поверховість комуністичного виховання стала очевидною. Адже насправді метою цієї освіти був захист інтересів по суті невеликої частини суспільства – партійної верхівки що і сама не вірила у власну пропагандистську брехню.

Отже, хоча в СРСР існувала добре розвинена система політичної освіти, яка виконувала функції політичної індоктринації і була зорієнтована на обслуговування однієї партії в умовах монопольного її права на політичну владу, радянська громадянська освіта зникла. І сьогодні важко уявити, що вона колись існувала.

Але за роки свого існування ця радянська громадянська освіта – догматична, некритична, брехлива і дводумна глибоко травмувала суспільство. Щоб подолати її наслідки українському суспільству доведеться торувати шлях повернення від комуністичних до загальнолюдських цінностей, від класової ненависті до «золотого правила» та моральних норм цивілізованого світу.

Ідеологи комуністичної громадянської освіти свідомо уникали деліберативності у своїй практичній роботі, адже виховували не вільних і здатних до саморефлексії та самостійної оцінки громадян з розвиненим критичним мисленням, а слухняних виконавців волі партійних керівників.

Після руйнування СРСР система громадянського виховання припинила своє існування. І тривалий час говорити про якесь політичне, громадянське виховання вважалося недоречним. Тому важливою подією у розвитку громадянської освіти в Україні стало заснування у 1999 р. Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія», а також недержавних громадських організацій як-то Центр громадянської освіти «Київське братство», всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» тощо. Саме тоді розпочалося

дослідження політичної і громадянської культури українського суспільства, почали відбуватися конференції і семінари¹¹, було розроблено Концепцію громадянської освіти, навчальні курси (наприклад, «Політика громадянської освіти»), з'явилася методична література, що мала допомогти викладачам поширювати цінності громадянської культури.¹²

Водночас українські вчителі громадянської освіти відчували усю складність свого завдання. Адже і предмет навчання (демократія) і теорія навчання зазнали значних трансформацій наприкінці ХХ на початку ХХІ століття. Все більше лунає розмов про кризу демократії, її деградацію та втрату позицій. Таким чином, для викладачів «нових демократій» постала проблема - не лише як учити демократії, але і якої демократії учити?

Навчання дорослих громадян бути свідомими громадянами

У яких випадках дорадчі наради громадян суспільно корисні?

Існує багато способів привернути увагу громадян, до якогось явища, ситуації проблеми інформувати їх про суть та дізнаватися їхню думку, також є чимало способів прийняття колективних рішень. Найпоширеніші це – голосування або переговори із зацікавленими сторонами. Громадські обговорення чи то наради, можуть бути результативними для розв'язання проблем, які так чи інакше стосуються всієї громади і потребують участі, якщо не всіх, то принаймні переважної більшості зацікавлених громадян.

Отже громадське обговорення корисне:

- коли громадяни знають суть проблеми, але не впевнені наскільки вона важлива. За таких умов особливо корисними будуть інформаційні кампанії

¹¹ Громадянська освіта в Україні. Семінар. Київ 2 жовтня 2001 р. https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/2001_10_02.pdf // Всеукраїнська асоціація Нова Доба: <http://www.novadoba.org.ua/>

¹² Т. В. Бакка, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна . Шкільний курс Громадянська освіта: основи демократії та методи його навчання. Основа, 2009. С. 254 // Інститут громадянської освіти НАУКМА [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentrita-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti

та зустрічі, з метою надання важливої інформації про причини виникнення проблеми.

- коли дорадча нарада допомагає громадянам визначити, які важливі інтереси і цінності поставлені на карту. Деякі питання можна вирішити, ухваливши або змінивши певне технічне рішення. За таких умов не потрібні громадські слухання. Проте, якщо запропоноване рішення хоча і стосується переважно технічних або професійних проблем, має етичну складову, то його також краще обговорити з громадянами якнайширше.

- коли рішення вже прийняте, але відповідальні за його виконання особи прагнуть здобути ширшу підтримку громадськості. В такій ситуації доречніше дати слово прихильникам пропонованого рішення, які можуть поінформувати про його можливі позитивні наслідки.

- якщо питання перебувають у компетенції конкретних органів або установ, які юридично зобов'язані приймати рішення, і не можуть їх делегувати будь-кому. Однак відкрите обговорення необхідне для пошуку загального напрямку діяльності, але не для прийняття управлінських рішень. Його результати, однак, можуть дати експертам та посадовцям розуміння того, як громадяни шукають компроміси та чим вони готові жертвувати, коли перед ними постає нелегкий вибір.

- коли план дій тільки розробляється і ще немає готових рішень, або коли внутрішні розбіжності загрожують паралізувати всю діяльність державного органа.

- якщо проблема, яку обирають для громадського обговорення, є занадто широкою, тому необхідно її звужити і перевести у практичну площину. Так, наприклад, реформування всієї системи охорони здоров'я, є дуже широкою темою, оскільки складається з безлічі проблем, найпершою з яких є фінансове забезпечення.

Тому під час громадських нарад найкраще обговорювати питання, які мають морально-етичний аспект, а також ті, що потенційно можуть розділити суспільство. Ці проблеми виникають, коли люди стурбовані тим, що

відбувається, але їх погляди щодо суті проблеми або того, що необхідно зробити для її розв'язання, суттєво відрізняються.

Як проводити дорадчі наради громадян (досвід США)?

У сьогоденному світі громадяни мають надзвичайно незначний вплив на політичне життя. Вони легко можуть бути як відсторонені від політики, так і самоусунутися. Це загальна проблема демократії, а її легітимність залежить від активної участі громадян.

Навіть якщо громадяни виявляють бажання впливати на громадське життя, то їм досить важко колективно приймати виважені рішення. У більшості випадків вони діють поспіхом та переважно у власних інтересах, не замислюючись над ширшим контекстом, та майбутніми далекосяжними результатами. Навіть якщо громадяни приймають рішення колективно, їм важко просуватися уперед до спільної мети, бо часто вони не вміють і не знають як справді злагоджено працювати разом у громадській сфері.

Водночас сучасні дослідження свідчать, якщо виникають проблеми, які є вкрай важливими для громадян, то вони злагоджено працюють разом над пошуком їх розв'язання. Розмірковуючи над подоланням проблеми, люди з'ясовують, як узгодити розбіжності, а узгодивши приймають оптимальні, на їх думку, рішення. У такий спосіб вони по суті утверджують себе як громадяни.

Отже, важливим інструментом творення демократії є (на)рада громадян, чи дорадча нарада. Нарада громадян це – вдумливе і багатовимірне обговорення проблеми, уважний і обережний пошук варіантів її розв'язання. Якщо проблема є справді суспільно важливою, вона спонукає громадян шукати і приймати рішення, а потім брати участь у його виконанні. Водночас, коли громадяни починають радитися щодо важливих для себе питань, вони виявляють здатність не лише спільно приймати рішення, але і діяти разом, переборюючи розбіжності у поглядах, долаючи об'єктивні організаційні труднощі.

Люди можуть радитися за різних обставин – удома, на вулиці, на стихійних мітингах чи форумах. І це – природно. Такі *(на)ради* не передбачають спеціального ведучого чи керівника або створення якоїсь окремої групи чи інституції, чи якогось посередника. Проте дуже часто зробити вибір не так легко: потрібен певний час, знання про предмет обговорення і відповідні навички вести обговорення. Тому створені заздалегідь допоміжні матеріали можуть полегшити організацію і проведення таких дорадчих нарад громадян. Наприклад, у США різні групи зацікавлених громадян, активісти, національні та місцеві недержавні організації, допомагають громадянам створювати допоміжні матеріали, які мають їм допомагати об'єднатися у групи і радитися, щоб знайти рішення складних суспільних проблем.

Модуль III Створення посібника з демократичної освіти громадян

Пропонуємо схему, яка має допомогти створити спеціальний посібник для організації та проведення різних нарад громадян. Він універсальний і може бути використаний незалежно від суті проблеми, її складності, чи можливості негайного вирішення.

Дорадчі наради скликаються за різних обставин. Їх перебіг та наслідки залежать від учасників. Деякі громади скликають наради, аби визначити спосіб розв'язання певних місцевих проблем. Інші їх скликають, аби дати людям можливість обговорити важливі загальнонаціональні проблеми та подумати, що вони особисто, чи разом з іншими громадянами робитимуть, щоб їх позбутися. З результатами такої наради мають бути ознайомлені усі члени громади, або учасники загальної наради мають їх обговорити із громадськістю на менших майданчиках. Метою такого ознайомлення є якнайширше залучення громадян до свідомої участі у розв'язанні проблеми.

Пропоновані далі міркування мають допомогти організувати та проводити такі наради громадян. Цей інструментарій доступний кожному, він

спонукає приймати рішення ретельно, шукати та знаходити недоліки у власних міркуваннях, допомагає знайти шлях до оптимального вирішення проблеми.

З'ясування і визначення проблем мовою зрозумілою громадянам

Коли ми з'ясовуємо і визначаємо проблему мовою зрозумілою громадянам, то можемо визначити її суть, щоб обговорити (з'ясування) ті особливості, які виокремлюють її з-посеред інших проблем (визначення).

Громадяни виявляють більше активності як в обговоренні, так і у вирішенні проблеми, якщо вони бачать, що їхні проблеми помічені та розв'язуються. У такому разі вони вважають, що мають реальний вплив на власне майбутнє. Тому проблема має бути не лише дуже важливою для людей, її суть має бути чітко і зрозуміло сформульована.

Громадські активісти, небайдужі громадяни чи організації, які спонукатимуть громадськість до участі у дорадчій нараді, повинні зрозуміло представити проблему учасникам, запропонувати шляхи її розв'язання та позначити труднощі, які, вірогідно, доведеться переборювати. Вони повинні пояснити проблему зрозумілою усім мовою.

Чотири головні питання, відповіді на які допоможуть успішно провести громадську нараду:

Що вас турбує у цій проблемі?

Що, на вашу думку слід зробити, щоб її вирішити?

Які недоліки при розв'язанні проблеми були б для вас прийнятними?

На які компроміси ви змогли б погодитися при розв'язанні проблеми?

Маючи відповіді на ці запитання, можна скласти схему, яка дасть змогу зрозуміти недоліки найпоширеніших пропозицій розв'язання проблеми, та з'ясувати переваги можливих альтернатив. *Зрозуміти проблему та вчинити виважено, аби її подолати – ось головна мета нарад.*

Розв'язання проблем – це практика, це як гра на музичному інструменті, керування автомобілем, приготування їжі чи заняття спортом. Найкращий спосіб удосконалення будь-якого уміння та підтримки майстерності – практика. Чим більше люди працюють над розв'язанням життєвих проблем, тим краще вони виокремлюють їх основні, спірні чи суперечливі елементи, тим вправніше знаходять компроміси. Отож, загальні підходи, як допомогти людям результативно порадитись, як розв'язувати спільні проблеми можна систематизувати.

Як це зробити

Для успішної організації наради громадян важливою є попередня робота з визначення суті проблеми, та усвідомлення що її розв'язання потребуватиме детального попереднього аналізу, часу і людських ресурсів. Перший крок на цьому шляху – створити невеликий посібник, яким користуватимуться різні люди під час громадських нарад. Однак розробка різних допоміжних матеріалів для проведення громадських нарад та написання посібника – лише частина справи.

У якісно розробленому посібнику має бути достатньо фактологічного матеріалу і даних, щоб громадяни, незалежно від обставин, могли провести обговорення, володіючи достатньою інформацією для продуктивної співпраці. Мета цих матеріалів, уміщених у посібнику, – навчити громадян бачити проблему та наявні конфлікти інтересів чи суперечності, що можуть виникнути під час її розв'язання, як діяти разом і знаходити розв'язання проблеми.

Незалежно від обсягу, посібник для наради зазвичай має містити п'ять складових:

- ***Визначення, що вказує на основну проблему.*** Визначення має передавати думку, що саме становить проблему, яку необхідно вирішити та якою далі не можна нехтувати. Ідеальним визначенням, яке влучно описує суть проблеми в галузі охорони здоров'я може, наприклад, бути: «Висока вартість якісного медичного обслуговування»

- **Вступ, у якому розкривається проблема та пояснюється чому необхідно її розв'язувати.** У вступі важливо обґрунтувати нагальність вирішення проблеми та, водночас, утриматись від висвітлення доцільності того чи іншого способу її розв'язання.

- **Описи кожного можливого способу розв'язання проблеми.** Кожен спосіб зумовлений конкретним розумінням порушеної проблеми. Для її розв'язання необхідно переконливо аргументувати кожен із запропонованих способів. Саме під час дискусії кожен із способів має бути якісно обґрунтований. Розв'язання проблеми може здійснюватися поетапно.

- **Перший етап пропонує перелік дій** відповідно до обраного способу та коло його виконавців – уряд, поліція, школи, громади тощо. Достатньо запропонувати чотири – п'ять дій, щоб учасники наради зрозуміли, що вони мають зробити для розробки послідовних кроків розв'язання проблеми.

- **Другий етап – приклади перешкод,** які можуть виникнути під час кожної дії, та пошук компромісів. Одні громадяни вважатимуть певні перешкоди переборними, інші – ні, або такими, що потребуватимуть додаткових зусиль. Але саме у обговоренні можливих наслідків певних дій під час розв'язання проблеми і полягає суть наради.

Головне – приймати усвідомлені рішення.

Оскільки більшість учасників наради прочитають посібник уже під час обговорення, варто подавати інформацію графічно і в таблицях, це значно спростить її сприйняття. Також варто різні способи розв'язання проблеми розміщувати у вигляді таблиці. Це допоможе учасникам наради порівнювати обговорювані дані.

Організаційна група

Під час написання посібників для практичного розв'язання проблем не варто залучати багато учасників. Кращі посібники пише невелика група.

Розробка такого посібника не проста справа. Насамперед необхідно досконало вивчити інтереси громади та важливі для громадян аспекти проблеми. Саме це допоможе знайти способи її розв'язання. Водночас доцільно означити різні погляди, аби посібник був корисним якомога більшій кількості громадян.

Організаційна група має складатися з людей, які виконуватимуть різні функції:

- Хтось повинен бути здатним всебічно дослідити і представити суть проблеми;
- Хтось має писати зрозуміло, аргументовано та неупереджено;
- Хтось має бути добре обізнаний з громадською думкою, її особливостями та обмеженнями;
- Хтось має бути безпосередньо пов'язаний із повсякденним життям громади;
- Хтось повинен мати досвід у плануванні та проведенні громадських нарад.

Організаційна група розробляє план разом, аналізує результати опитувань чи тестів та складає проекти. Найкраще таку роботу виконувати, зустрівшись особисто, але можлива робота і по телефону та за допомогою Інтернету. Звісно, інколи видається зручнішим спілкуватися за допомогою електронної пошти, щоб зекономити час. Та це може лише зашкодити. Адже жива дискусія допомагає краще заглибитися у проблему, породжує оригінальні ідеї, які несамохіть виникають під час дискусії. Тому особисте спілкування є дуже важливим, адже воно створює відповідну атмосферу, сприятливу для спільного генерування нових думок.

Якщо ж така група попередньо не була створена, або вона мала недостатньо часу для обговорення нових ідей чи проведення досліджень, то швидше за все час буде згаяно – адже створений без належного обґрунтування посібник не зможе стимулювати обговорення. Варто пам'ятати, що лише достатня кількість учасників креативної групи є гарантією того, що нічого не

лишиться поза увагою, усі можливі шляхи розвитку подій буде враховано, а результати будуть задовільні.

Тема громадської наради

Громадські наради корисні, коли потрібно розв'язати спільну проблему і дати відповідь на загальне питання: *що робити?*

Варто пам'ятати, що деякі проблеми надаються для розв'язання окремою громадою, а деякі – ні.

Наприклад, більшість проблем, з якими громадяни мають до діла є суто технічними: як краще вивозити і утилізувати сміття? Як прибрати сніг найбільш ефективно? Якої ширини має бути міст? Такі питання краще адресувати фахівцям і експертам. Вони напевно знають, як краще розв'язати проблему, а вже відповідні владні чинники втілять їхню пропозицію у життя.

Інші проблеми є суто освітніми. Деякі люди не знають, що не можна у певних місця паркуватися у сніжну погоду, бо це перешкоджатиме прибиранню вулиць, а інші не знають, що мають право на субсидії у зв'язку зі своїм скрутним матеріальним становищем, тож і живуть без речей першої необхідності. Але такі проблеми можна легко розв'язати – варто лише донести інформацію про це до тих, хто її потребує.

Такі проблеми також не є предметом для обговорення та вирішення громадою. А от проблеми, які потребують громадського втручання та спільних громадських дій – це постійні проблеми. Такими є бідність, злочинність, охорона здоров'я, корупція. Це проблеми, що стосуються однаково як усієї громади, так і кожного окремого громадянина.

Такі проблеми неможливо розв'язати однозначно, адже будь-яке рішення матиме недоліки та когось не влаштуватиме, бо зачіпатиме чийсь інтереси. Але ці проблеми також не можуть розв'язати лише експерти чи політики – усі громадяни, які мають право голосу повинні брати участь у їх обговоренні і розв'язанні. Якщо правильно визначити проблеми, які можна вирішувати громадою, то значно простіше узгодити тему обговорення.

Доречним прикладом проблеми, що не має однозначного легкого розв'язання є, наприклад, корупція в Україні. Адже у суспільстві немає згоди навіть щодо причин її виникнення – чи це державні службовці винні, що мають низькі зарплати, чи це громадяни, які хочуть в обхід закону вирішити свої проблеми? А може причина взагалі інша. Так само немає єдиної думки стосовно того, чи наблизить нас до розв'язання проблеми ув'язнення, чи звільнення з роботи усіх потенційних корупціонерів? А можливо розв'язанням є просвітницька діяльність? Кожне прийняте рішення має свої недоліки. Наприклад, можна підвищити зарплати державним чиновникам, але ціною подальшого зменшення доходів інших громадян, що отримують ці доходи з бюджету. І, звісно, ж кожне з рішень потребуватиме участі усіх зацікавлених сторін – тільки уряд, або тільки громадяни не зможуть втілити його в життя.

Нам потрібно навчитися шукати і знаходити різні способи вирішення кожної проблеми. Адже змінюватимуться часи, а отже, змінюватиметься громадська думка, потреби громадян та поступки, на які вони готові піти заради розв'язання проблеми. При соціалізмі усі отримували однаково низькі зарплати. Сьогодні громадяни України навряд чи будуть задоволені таким вирішенням проблеми корупції.

Корупція не освітня проблема, а політична. Громадяни повинні разом шукати її вирішення, щоб дійти оптимальної згоди. Але треба розуміти, що подібні проблеми, які не мають остаточного розв'язання, будуть з'являтися час від часу, і не тому що громадяни знайшли хибне рішення, а тому що постійно змінюються обставини життя.

Проблему краще вирішувати громадою, коли:

- вона стосується усієї громади;
- треба конче прийняти рішення;
- проблема не має чіткого визначення;

- немає згоди щодо причин виникнення проблеми або ж причини не зрозумілі;
- немає єдиного «правильного» розв'язання проблеми, але рішення необхідно ухвалити;
- будь-яке з рішень матиме певні негативні наслідки, потребуватиме компромісів, певних поступок;
- проблема нерозв'язна, постійна, проте потребує, принаймні, пом'якшення;
- вирішення проблеми складне з морального погляду;
- для вирішення проблеми потрібно залучити кількох учасників (громадські об'єднання, окремі особи, уряд та ін.)

Пам'ятаючи про усі ці умови, на ранніх етапах створення посібника організаційній групі найкраще зосередитись на основних питаннях, як, наприклад, «корупція», «бідність», «злочинність», «вартість та якість медичного обслуговування» тощо. Цього вистачить. Початкова тема буде відправною точкою. Дослідження та обговорення проблеми врешті виокремлять загальне і часткове у проблемі.

Попередні дослідження

Для багатьох учасників організаційної групи, які розробляють допоміжні матеріали для нарад, дослідження проблеми видається неосязною працею. Адже для розв'язання переважної більшості проблем потрібно врахувати багато обставин і чинників. Їх надзвичайно складно вмістити на обмеженій кількості сторінок. Головне, пам'ятати мету створення цих матеріалів, а саме: допомагати громадянам зорієнтуватися під час наради. Ці матеріали не повинні містити вичерпні, занадто детальні відомості з порушеної теми, вони мають надавати лише необхідну інформацію – стратегічно важливі факти, аби громадяни могли самостійно обговорювати і вирішувати.

Більшість зібраних фактів, думок і спостережень не потрапить до остаточного документа у найдрібніших деталях. Але не варто розглядати

роботу з їх накопичення як згаяний час. Адже невикористані дані нададуть упевненості під час написання посібника, допоможуть якісніше його оформити і вибрати найсуттєвіше, що увійде до його остаточного варіанту.

Більшість посібників, створених для проведення нарад починається з простого переліку фактів. Авторам посібника, які мають завдання дослідити певну проблему, потрібно зібрати стратегічно важливі факти. Різні організаційні групи вирішують, кому добирати факти по-різному: одні ділять цей обов'язок порівну, інші – віддають цю роботу найбільш охочим або досвідченим.

Огляд фактів має містити:

- огляд громадської думки з приводу зазначеної проблеми (можуть бути корисними дослідження, наприклад, Інституту соціології та інших дослідницьких організацій);
 - важливу сучасну інформацію;
 - важливі історичні дані;
 - думку експертів (якщо це доречно);
 - обґрунтування способів розв'язання проблеми та подолання конфліктних ситуацій, що можуть виникнути;
- блоги, колонки редакторів, газетні статті тощо;

Під час упорядкування та обробці даних варто використовувати графіки й таблиці: вони допоможуть представити інформацію наочно. Також варто урізноманітнити виклад матеріалу доречними цитатами, висловлюваннями чи короткими історіями, так інформація легше сприйматиметься.

Адже мета нашої роботи – зрозуміти суттєві факти, пов'язані з проблемою, а також, з'ясувати як ставилися до неї у минулому. Зібрана інформація має допомогти громадянам прийняти зважене рішення про кроки, які мають бути першими.

Наприклад, у дослідженні для посібника з розв'язання проблеми національного боргу є один стратегічно важливий факт, який ілюструє її обсяг. Пропонується, наприклад, ліквідація певних урядових відомств. Деякі ідеї

виглядають привабливо допоки ми не зрозуміємо масштабу проблеми. Ось, наприклад, така інформація: «Навіть якщо цілком розформувати міністерства освіти, енергетики, сільського господарства, транспорту, охорони здоров'я та соціальної служби, будівництва та економічного розвитку, то можна зекономити не більше 2 мільярдів гривень, але щорічний дефіцит сягає близько 0.5 трильйона гривень». Громадяни повинні знати цей факт, щоб розуміти, як влада намагається погасити борг. Водночас, дрібніші деталі (такі як, наприклад, чисельність кожного підрозділу чи відомства) не є суттєвими. Цю інформацію буде доречно підсилити за допомогою секторної діаграми, на ній буде добре видно наскільки незначним є сектор, витрати на який пропонується скоротити.

З'ясування громадської думки

Для того, щоб матеріали допомогли громадянам провести результативну нараду, вони мають містити відомості, зрозумілі для них. Більшість складних питань, як правило, описано політиками і технічними експертами за допомогою складних мовних конструкцій. Тому громадянам переважно не зрозумілі ці пояснення, тим більше, що у цих поясненнях часто не враховуються їхня точка зору та не відображено їх стурбованість проблемою. Крім того, треба взяти до уваги, що у суспільстві, як правило, не буває однієї точки зору, а існує декілька одночасно. Проте важливо сприймати усі погляди об'єктивно та ставитися до них серйозно. Є чимало способів дізнатися громадську думку, проте всі вони передбачають діалог з громадянами.

Складність подолання розбіжностей між уявленнями громадян та думкою експертів про одні й ті ж проблеми важко визначити, поки не пересвідчишся в цьому особисто. Водночас, стати на бік певної експертної оцінки легко, адже саме вони зазвичай обговорюються під час публічних дискусій. Лише неупереджено поговоривши з громадянами, не експертами, можна зрозуміти, наскільки точки зору громадян можуть бути відмінними. Чимало організаційних груп ухиляються від такої роботи, бо вона потребує певних

навичок і кваліфікації. Однак без такого дослідження посібник може виявитися неефективним.

Є багато способів дізнатися громадську думку, але найбільш ефективним є спілкування з громадянами. Це може бути опитування на вулиці чи по телефону, або це можуть бути фокус-групи. Їх часто організують не професіонали, які опитують громадян в умовах, за яких одержані данні легко корегуються. Лише справжні фахівці здатні кваліфіковано проводити фокус-групи та вірогідно розшифрувати матеріали, зібрані під час таких досліджень.

Водночас дослідження можна проводити і у більш невимушених умовах, коли члени організаційної групи особисто опитують друзів, знайомих, сусідів, колег та ін. Оптимальне число опитаних на кожного члена такої групи – 10–15 осіб. Різні, неформальні розмови у групі також дають хороші результати. Такі «посиденьки» для збору громадської думки можуть бути кориснішими, аніж індивідуальні опитування, адже учасники слухають, що кажуть інші та висловлюють власні думки, реагуючи на сказане іншими.

Під час такої розмови членам організаційної групи важливо питати у громадян:

- коли ви думаєте про цю проблему, що вас особисто турбує найбільше?
- що кажуть з цього приводу ваші родичі, друзі, інші добре знайомі вам люди?

Члени групи мають записувати відповіді опитуваних, бажано робити це дослівно, зберігаючи усі вирази та особливості мовлення.

Звертаємо увагу, на той факт, що на цьому етапі члени організаційної групи ще не працюють з конкретною проблемою. Власне, вони вже можуть визначити орієнтовне коло питань, які потребуватимуть спільної наради її учасників, але конкретне визначення проблеми відбудеться лише за результатами аналізу опитувань. Можливим є використання робочої назви для зручності, але, як правило, опісля збору та обробки даних назва корегується.

Наприклад, група вирішує опитати людей про те, що вони думають з приводу сучасної системи освіти. Тоді учасники цієї групи можуть розробляти матеріали, для проведення громадських нарад дещо звузивши тему: «Як забезпечити молоді рівні шанси на успіх у навчання». Але досвід показує, що на цьому етапі громадяни дадуть більше змістовної інформації, якщо тема буде ширшою.

По завершенні усіх інтерв'ю організаційна група має зустрітись, обговорити результати своїх досліджень та порівняти їх із власними попередніми (уявними) даними. Під час обговорення слід говорити чітко, спиратися на висловлювання опитуваних. Говорити треба по черзі, один говорить, а хтось із учасників наради фіксує висловлене. Також треба ретельно оформити результати опитування за одним зразком, аби усі їх бачили і могли порівняти.

Члени організаційної групи також мають взяти участь у дослідженні, відповісти на ті ж питання, що вони ставили громадянам, висловити свої думки з приводу проблеми, яку буде винесено на обговорення. Взагалі опитування має тривати, поки дослідник не переконається, що респондент висловився до кінця. Образно кажучи, дуже важливо розтягати сітку якнайширше, навіть якщо здається, що водойма порожня.

Дотримуючись цієї методи, легше зібрати різні думки і від громадян, і від групи дослідників. Адже необхідно обміркувати думки різних людей. Однак не завжди можна зробити вибірку, яка вас задовольнить. Тому після того, як ваш співрозмовник висловив свої думки, спитайте його що, на його думку, відповіли б його знайомі – представники інших груп населення: літні люди, мігранти, молодь та ін.

Систематизація думок, висловлених громадянами

Наступний крок у дослідженні громадської думки є, мабуть, найважчим, і найбільш відповідальним. Усі зібрані відомості, дані та думки громадян, треба опрацювати, систематизувати їх. Схожі думки треба об'єднувати у групи. Саме

на цьому етапі нарешті починає вимальовуватись проблема і формулюється тема для обговорення.

Після об'єднання у тематичні групи висловлені думки із зібраного розмаїття треба виокремити кілька головних – для обговорення. Для цього варто обрати 3 – 5 найчастіше згадуваних. Їх не повинно бути багато, але достатньо, аби проаналізувати найбільш поширені погляди громадян. До обговорення також треба включити альтернативні та маргінальні погляди.

Цю роботу доцільно провести під час окремої зустрічі після завершення опитувань. Це вже зовсім інший вид діяльності, тому потрібен час, щоб учасники могли зосередитися, обміркувати зібрані матеріали, впорядковуючи їх.

На етапі збирання та систематизації матеріалів доцільно ставити собі прості запитання. До кожної взятої до уваги думки варто поставити запитання:

- На чому важливого та цінного ґрунтуються ця думка?
- Що саме турбувало автора цих слів?

Такі питання допоможуть виявити групи думок, об'єднані спільними цінностями: колективним бажанням безпеки, прагненням справедливого ставлення, особистої свободи тощо.

Цінності

В міру формування суспільства з'явилися цінності, важливі для його виживання. Їх подальше осмислення сприяло консолідації суспільства і додавало людям сенсу триматися разом. Наприклад, якщо моя безпека не зростає завдяки перебуванню у групі, то немає сенсу належати до неї. Почуття безпеки є однаково цінним для переважної більшості людей.

Відповідно там, де немає суспільства, немає і підстав говорити про існування цінностей. Адже самі по собі речі чи події поза їх зв'язком з людиною, з життям соціуму не мають цінності. Отже, цінності завжди є людськими цінностями і вони є соціальними.

Соціальні цінності є похідними від сутнісно важливих людських вчинків. Наприклад, для усіх важливо, коли вчинки інших людей є у відповідності з їхніми словами. Цінність, яка з'являється у такому випадку – чесність. У взаємодії між людьми їхні вчинки осмислюються переважно на елементарному, та конкретному рівні, а потім здобувають більш абстрактні означення вже як цінності (наприклад, чесність, справедливість, порядність тощо).

У запропонованій системі проведення обговорення під час нарад громадян усе має бути зосереджено на проблемах важливих для них. Тільки з'ясувавши, що турбує людей, можна дізнатись, як вони живуть та які труднощі переборюють. Дізнавшись, що викликало людські переживання, почувши відповідь на питання що є важливим для вас?, можна зрозуміти, який шлях розв'язання проблеми необхідно обрати.

Перелік потреб найважливіших для кожної людини:

- власна безпека;
- безпека своєї групи;
- свобода дії;
- справедливе ставлення до неї;
- порядок (закон) у групі;
- впевненість у майбутньому;
- опіка слабших.

Однак простого способу забезпечити всі ці потреби немає. І їх забезпечення не може відбуватися самопливом. Передусім необхідно, щоб у людей з'явилися судження, та їх осмислення. Адже тільки поміркувавши, людина зможе об'єднати на перший погляд різні думки. Оскільки при обробці зібраних даних легко помилитися, саме на цьому етапі серед членів креативної групи виникає чи не найбільше суперечок.

Але вміння вирізняти те, що важливо для людей, що об'єднує їхні тривоги, є основою роботи з вивчення проблеми. Завжди необхідно пам'ятати, що жоден спосіб, обраний для розв'язання проблеми, не є ідеальним, бо не

може задовольняти всіх. Тому, як правило, лише під час практичної роботи над вирішенням проблеми можна зрозуміти, що насправді важливо зробити, щоб людям стало легше її вирішувати, як треба поєднувати різні думки. Адже навіть для найдосвідченіших учасників наради кожна нова проблема – це новий виклик.

Наприклад, під час опитувань та обговорень з приводу безробіття та необхідності збільшення кількості робочих місць, громадяни висловили думки, які ми пропонуємо об'єднати у окремі тематичні групи:

Зміни в економіці:

- скорочення виробництва;
- масові звільнення;
- менше робочих місць;
- глобалізація – перенесення виробництва;
- робити більше з меншими затратами;
- однакова платня / рівні умови праці – що є більш нечесно?

Як влаштуватися на роботу:

- наскільки важлива освіта;
- освіта чи навички;
- система правового захисту працівників;
- перекваліфікація;

Зміна поколінь та культури:

- навчальні заклади;
- старших викладачів заміняють молодшими;
- технології;
- старші не пристосовані вчити молодих;
- покладатися на випадок;
- як ми ставимося один до одного;
- конкуренція між молодими й старшими;

Технології:

- доступ до матеріалів;
- конкурентоспроможність;
- навички;
- продуктивність;
- витіснення певних галузей / навичок;
- ізоляція працівників;
- зникнення виробництва / робочих місць;
- більше виробництво з меншими витратами;

Роботодавці менш поблажливі:

- людей звільняють;
- непостійні працівники;
- зниження заробітної плати – тиск;

Невизначеність:

- ризик;
- чи отримаю я роботу;
- чи втримаюсь на роботі;
- лояльність компанії;
- не вигідно працювати;
- робота за контрактом;
- тимчасова робота;
- «триматися разом»;
- неспроможність працювати;
- рівність праці;

Повага до праці:

- робота за контрактом;
- будь-яка робота є нормальною;
- моя робота визначає мене;
- фахівець / підмайстер;

- що таке якість праці;

Дискримінація / несправедливі розмежування:

- відсутні обмеження щодо роботи;
- працювати повинні всі;
- закриті групи (наприклад, уряд);
- неспроможність;

Підприємництво:

- інновації;
- вертикальна мобільність;
- «завжди є можливості»;
- більше з меншими витратами;
- відродження економіки;

Стійкість:

- нова економіка;
- гнучкість та здатність до переорієнтації.

Таким чином можна утворити основні групи проблем, що викликають занепокоєння громадян:

- зміни в економіці / складна економіка;
- як отримати роботу;
- проблема поколінь та культур;
- проблема технологізації;
- байдужість до працівників;
- невизначеність;
- дискримінація.

У результаті проведеного тематичного обговорення та опитування громадян створено вісім груп тем. Таку кількість неможливо обговорити під час однієї наради. Отже, для подальшого обговорення теми варто переосмислити і об'єднати у нові групи. Адже наша мета створити 3 – 4 групи проблем, над

вирішенням яких можна буде продуктивно працювати. Щоб зменшити кількість груп варто почати з відповідей на такі питання: *чи є якась група питань підгрупою іншої? Які групи можна об'єднати? Що є смисловим стержнем цієї групи?*

Наприклад, група «працедавці мало турбуються про працівників» може бути поєднана з групою «невизначеність». Відмова працедавців турбуватися про працівників (відмова гарантувати надавання і збереження роботи) є одним з чинників зростання невизначеності. Наступним кроком може бути об'єднання груп «невизначеність» та «зміни в економіці / складна економіка».

Переосмисливши і обговоривши дані, одержимо такі загальні тези:

1. Все настільки змінилось, що ми не маємо змоги нічого вдіяти, коли щось іде не так.
2. Люди надто вразливі в умовах скорочення робочих місць.
3. Деякі люди (певні групи людей) не готові як належно почати працювати чи змінити роботу.

Таким чином, вже на цьому етапі, організаційна група може ідентифікувати проблему. Тому її учасникам варто запитати у себе: *яка проблема є найбільш згадуваною під час розмов з громадянами?* Відповідь на це запитання може відрізнитися від тієї, яку ми, учасники організаційної групи, сформулювали для себе перед початком дослідженням. У випадку, коли ми обговорюємо безробіття, постановка проблеми могла бути, наприклад, такою: ***Як вирішувати труднощі з робочими місцями, коли і економіка, і система працевлаштування докорінно змінилися?***

Отже, визначаючи проблему, важливо намагатися якомога повніше з'ясувати й описати усі чинники, що спричинили її виникнення.

Опис способів вирішення проблеми

Робота організаційної групи має засвідчити, що у посібнику відображено думки громадян та їхні турботи. Її завдання – сформулювати та висвітлити основні проблеми так, щоб стало зрозуміло, як їх вирішувати. Тому на цьому

етапі робота виконана лише частково, адже, з'ясувавши суть проблеми, необхідно знайти шляхи їх вирішення.

Пригадаймо чотири ключових питання для формулювання проблеми:

- Що вас турбує у цій проблемі?
- Що, на вашу думку слід зробили, щоб її вирішити?
- Які недоліки при розв'язанні проблеми були б для вас прийнятними?
- На які компроміси ви змогли б погодитися при розв'язанні проблеми?

До цього моменту організаційна група, проводячи дослідження, намагалася дати відповідь на перше питання з наведеного переліку. Після того, як проблему було сформульовано, організаційна група може розпочати пошуки відповіді на друге і третє питання. Крім того треба також відповісти на такі запитання:

- ***Що можна зробити?***
- ***Хто це робитиме?***
- ***Які можуть бути наслідки?***

Організаційній групі також треба мати на увазі, що під час обговорення варто уникати використовувати «аргументи проти» якогось способу вирішення проблеми. Необхідно передусім зосередитися на з'ясуванні усіх наслідків, недоліків та пошуку компромісів, на які доведеться погодитися, розв'язуючи проблему запропонованим способом. При цьому всі учасники наради повинні усвідомлювати, що недоліки має і їхня власна пропозиція.

Розв'язати проблему можна кількома способами. Але тільки досягнувши усі наслідки, зрозумівши усі недоліки та компроміси, на які доведеться піти на кожному кроці, що веде до розв'язання проблеми, можна буде вирішувати з якими саме недоліками можна змиритись, до яких наслідків ми готові, які компроміси прийнятні, а які ні, і, відповідно, який спосіб розв'язання проблеми доцільно обрати.

Звучить не просто, але насправді ще складніше обрати дієвий спосіб вирішення проблеми і передбачити усі можливі наслідки. Щоб розробити оптимальний спосіб вирішення проблеми, потрібні неабиякі здібності.

Питання, які організаційна група має поставити собі, розробляючи план своїх дій та передбачаючи їх наслідки:

- Чи є обрана дія зрозумілою для усіх громадян?
- Які будуть її наслідки для розв'язання проблеми?
- Чи допоможе ця дія вирішити основну проблему?
- У чому полягають недоліки цієї дії?
- Чи можна вважати обраний спосіб вирішення проблеми вдалим, незважаючи на його недоліки?

Результатом такої роботи має бути план проекту чи проектна структура: короткий (два-три абзаци) виклад проблеми і три-чотири способи її подолання (кожен у кількох реченнях). Остаточний варіант краще записувати разом у групі. Можна також призначити когось одного для запису того, що було вирішено у групі. Ця робота потребує неабиякої ретельності. Учасникам організаційної групи варто приділити увагу не лише структурі викладу своїх думок, але грамотному їх вираженню.

Необхідно весь час мати на увазі такі питання: чи можливо скористатися тими варіантами, які було визначено? Чи правильно ми все зрозуміли? Чи об'єктивно представлені всі способи? Чи справді наслідки будуть такими, як нам уявляється? Такі проблемні запитання (а деякі з них можуть спонукати групу продовжити вивчення проблеми) позитивно впливають на кінцевий результат.

Такий план чи структура проекту не обов'язково має бути представлена у вигляді таблиці чи переліку пунктів. Однак у деяких випадках саме такий їх вигляд може полегшити сприйняття інформації. Головне, щоб дослідження було повним. Проте, якщо результати роботи будуть розміщені у вигляді таблиці, це може полегшити розуміння загальної структури проблеми.

Перевірка плану проекту організації громадського обговорення

Після завершення роботи над планом, доцільно провести його перевірку. Майже завжди після перевірки плану з'ясовується, що його варто доопрацювати. Але це з'ясовується тільки під час реальних обговорювань. Тому треба провести кілька нарад з 12 – 20 учасниками, на які, якщо можливо, варто запросити кількох членів організаційної групи для незалежного спостереження. Працювати на такому зібранні варто так, наче робота над планом вже цілком завершена. Організатори мають представити тему та обговорити з учасниками кожен спосіб розв'язання проблеми. Наприкінці головуєчому під час засідання варто з'ясувати думку учасників наради стосовно перебігу обговорення, але більше про дієвість плану можна дізнатись, провадячи ретельне спостереження за процесом обговорення.

Треба додатково звернути увагу на ті моменти, де люди плутатимуться у висловлюваннях, або відчуватиметься, що вони чогось не розуміють. Також варто ретельніше розглянути альтернативні способи вирішення проблеми, які планується запропонувати під час обговорення. Важливим показником того, що план скомпоновано вдало, буде обрання учасниками якогось одного варіанта. Однак це також може означати, що інші варіанти не надто добре аргументовані, а тому не видаються переконливими.

Крім того, варто поцікавитись в учасників чи не склалося у них враження, що план дещо однобокий, що якийсь зі способів вирішення штучно уявляється «правильним», а інші «хибними».

Після таких обговорень організаційна група повинна зустрітись знову, бажано з головуєчим майбутньої дорадчої наради (якщо той не є членом групи) для того, щоб внести відповідні корективи до плану та врахувати досвід такого попереднього обговорення. Після таких обговорень треба бути готовим до внесення істотних змін до плану.

Основні питання для перевірки плану проведення наради:

- Чи враховані усі важливі для людей аспекти при визначенні способів вирішення проблем?

- Чи не ґрунтується прийняття рішень переважно на емоційному ставленні до проблеми?
- Чи зрозумілий взаємозв'язок між недоліками й перевагами кожного варіанта?
- Чи зрозуміла різниця між варіантами розв'язання проблеми?
- Чи недоліки кожної дії описані з огляду на проблеми важливі для людей, чи вони є суб'єктивними аргументами?
- Чи є громадськість активним учасником розв'язання проблеми?
- Чи задіяні лише уряд та інші державні інститути?
- Чи представлені у плані різні точки зору?
- Чи представлений кожен спосіб подолання проблеми однаково добре?
- Чи всі можливі наслідки представлені однаково чесно?
- Чи усі висловлені недоліки варіантів є реальними недоліками, чи може це просто аргументи на підтримку іншого варіанта?
- Чи спонукає план обговорення до появи нових поглядів на проблему?
- Чи ґрунтується план на тому, як проблему та її вирішення бачать громадяни чи лише як її оцінюють урядовці та експерти?
- Чи зможе план спровокувати людей на проблемну дискусію, бо їм доведеться приймати складні рішення, чи вона натомість притлумить порушення гострих питань, і зробить засідання нудним і нецікавим?

Створення посібника

Після того, як план апробовано та виправлено, можна писати посібник. Якщо план складено добре, то його можна використовувати як основу. Попередні дослідження та складання плану полегшать написання посібника.

При написанні посібника треба врахувати весь наявний матеріал. Примітки рідко бувають корисними, бо вони відволікають. Натомість треба

бути впевненим у повноті переліку джерел та у достовірності фактів. Графіки і таблиці допоможуть зробити посібник більш наочним і зрозумілим.

Посібники можуть бути різного обсягу. Часом креативні групи створюють посібники з великою кількістю фактів та скрупульозною деталізацією. А іноді вони лише трохи розширюють план. Це залежить передусім від мети посібника, від того, хто і як буде користуватиметься ним та скільки часу було витрачено на його створення.

Нерідко креативна група надто заглиблюється у те, що важливо для громадян та у їхні переживання, нагромаджує велику кількість інформації. Тому в остаточному варіанті варто викласти лише стратегічно важливі факти, ті, що допоможуть людям під час наради, при обговоренні працювати продуктивно.

Посібник є не просто матеріалом для ознайомлення, він повинен спонукати людей до обговорень та допомагати громадськості під час наради.

Мова і стиль

Під час написання таких посібників, важливим є обрання стилю який має бути за чіткістю викладення проблеми і аргументацією швидше науковим стилем, а за ступенем зрозумілості радше публіцистичним. Її буває важко відчутти. Стиль написання має відповідати літературним нормам, аргументи – звучати переконливо, проте залишати можливості для сумніву. Посібник має бути переконливим, але не нав'язливим. Мета такого стилю викладу – подати кожен спосіб розв'язання проблеми з найкращого боку, однак, об'єктивно, з усіма позитивами і негативами.

Не варто надто заглиблюватись у деталі. Стиль має бути близький до розмовного. Цьому сприятимуть вміщені доречні висловлювання громадян, цитати чи короткі розповіді. Щоб знайти таке висловлювання, варто ще раз переглянути матеріали, зібрані під час інтерв'ю та обговорень. Використовуючи такі засоби упорядкування та подачі інформації, можна уникнути технічності, сухості, і водночас надмірної багатослівності тексту.

Так само варто ретельно добирати слова, аби вони сприяли важливій меті громадських нарад – *люди мають відчувати себе громадянами*. Адже існує чимало мовних зворотів, слів, термінів, які цьому перешкоджають. Наприклад, організатору хочеться назвати людей «виборцями», коли мова йде про політичну сферу, однак таке поняття применшує роль окремого громадянина в суспільстві. Громадяни, натомість, роблять значно більше ніж просто голосують. І хоча немає чітких правил щодо вживання більшості слів, але завжди слід пам'ятати про силу слова і про те, що хибно вжите слово може перешкодити досягти мету.

Здійснення змін.

Демократія передбачає поляризацію суспільства. Громадські наради заохочують людей разом приймати непрості рішення щодо складних проблем. Учасникам нарад не повинно здаватися, що джерела інформації, якими вони користуються є не надійними. Авторам посібника варто зважати на це, оскільки люди часто схильні вбачати ненадійність, суб'єктивізм та односторонній підхід там, де їх може й не бути.

На практиці це означає, що не варто звертатися за інформацією до приватних організацій, навіть якщо вони вважаються надійними і мають у вас особисто добру репутацію. Адже приватні організації у багатьох викликають підозру. Краще брати довідковий і статистичний матеріал у великих державних установ (наприклад, у Міністерства статистики). Нині у світі поширення ідей набули великого значення Інтернет-блоги, проте багатьом учасникам вони також можуть здаватися не достатньо надійними джерелами інформації. Он-лайн джерела варто добирати особливо ретельно. Щоб підтвердити певну думку, також слід бути обережним. Варто уникати цитування особистостей, які неоднозначно сприймаються у суспільстві. Наприклад, висловлювання чинного чи попереднього президента можуть сприйматися неоднозначно.

Це далеко не єдиний і можливо навіть не найкращий спосіб розробки допоміжних матеріалів для організації і проведення громадських нарад. Однак

він, вже понад 30 років, у різних варіаціях працює у багатьох європейських країнах, США, Канаді чи Австралії. Не існує всеохопного, єдино правильного способу розв'язання проблеми. Проте той спосіб розв'язання проблеми, що враховує громадську думку, та прагне розкрити недоліки, з якими громадяни матимуть справу на шляху подолання проблеми, швидше за все буде ефективним.

Те, що демократія насправді передбачає плюралізм думок і не дає єдино правильної і офіційно затвердженої картини світу, є психологічним шоком для багатьох громадян пост-авторитарних країн, які звикли до життя в умовах «єдино правильної» ідеології або релігії. Опинившись перед проблемою вибору «продукту», який не можна швидко визначити на смак, виборець прагне взагалі усунути від будь-якого вибору, особливо тому, що він звик робити тільки «правильний» вибір.

Крім того, демократи опиняються у подвійній пастці власної плюралістичної методики. Вони не можуть і не хочуть давати цілісний філософський опис подальшого розвитку соціуму, і говорять передусім про цінності. Водночас демократи не пропонують і короткотермінових науково обґрунтованих «подорожніх листів», подібних до тих, які комуністи нав'язували у вигляді планів індустріалізації, колективізації або, коли їх фантазія зовсім вичерпувалася – «п'ятирічок якості».

Водночас прибічники авторитарного стилю управління жорстко нав'язують свої плани, ідеї і цінності, як єдино правильні, тим самим пропонуючи прості і швидкі вирішення складних проблем суспільного розвитку. Вони не розуміють що, як писала Хана Арендт, – у сучасному світі «...сила має вживатися передусім у термінологічному сенсі для означення таких понять як «сила природи», чи «сила обставин» для того щоб позначити енергію фізичного чи соціального руху, бо насильство завжди руйнує владу. Хоча спрямувавши на когось рушницю ми легко зможемо домогтися зразкового виконання наших команд. Проте справжня влада ніколи не повстане унаслідок насильства.

Таким чином, перед сучасними демократіями стоїть важливе завдання знову теоретично опрацювати новий порядок денний для світу, не втрачаючи при цьому плюралізму і відкритості. Тобто вони мають проскочити 21 століття між Сциллою авторитарності і Харибдою безладу.

Як свідчить досвід успішних демократичних країн, це завдання неможливо здійснити без постійного залучення громадян до спільної роботи у громадах, без повсякчасного спільного вдумливого і компетентного обговорення проблем, та їх спільного вирішення.

Щоб виховати свідомих громадян готових повсякчас творити демократію разом, треба навчати їх вдумливо обговорювати і спільно вирішувати проблеми. Це найкращий спосіб дати дорослим громадянам такі освітні інструменти, які дійсно зможуть змінити наше суспільство на краще. (Джордж Буш, молодший).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Apps, Jerold W. (1981) *The Adult Learner on Campus*. Chicago: Follet Publishing Co. Though some of the material may be dated, this book contains many useful examples of exemplary practices.
2. Belenky, Mary Field, Blythe McVicker Clinchy, Nancy Rule Goldberger, Jill Mattuck Tarule. (1997). *Women's Ways of Knowing*. New York: Basic Books. (Originally published 1986). This book, written in 1986 and recently re-released by a division of Harper Collins, is a classic on knowledge construction as applied to women.
3. Braidotti, Rosi, Ewa Charkiewicz, Sabine Hausler, Saskia Wieringa. (1994). *Women, the Environment, and Sustainable Environment*. London: Zed Books. This book asks the reader to examine assumptions about the meaning of progress and development.
4. (1) Brookfield, Stephen D. (1986). *Understanding and Facilitating Adult Learning*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1986.
5. (2) Brookfield, Stephen (1992 April). Why Can't I Get this Right? Myths and Realities in Facilitating Adult Learning. *Adult Learning*, P12-15. As the title suggests, this article looks at some myths about adult education.
6. Carfagna, Rosemarie. (1995 Spring). A Developmental Core Curriculum for Adult Women Learners. *New Directions for Adult and Continuing Education*, No.65. In this article, 'Women's Ways of Knowing' provides the theoretical framework for a core curriculum designed to meet the learning needs of women.
7. Collins, A., J. G. Greeno, and L. B. Resnick, *Environments for Learning*
8. Costa, Arthur, *What Human Beings Do When They Behave Intelligently and How They Can Become More So*. Paper presented by Arthur Costa, California State University, Sacramento. The author lists characteristics and behaviors exhibited by intelligent people.
9. Cranton, Patricia. (1996). *Professional Development as Transformative Learning*. San Francisco: Jossey-Bass.

10. Cross, Patricia, (1981). *Adults as Learners*, San Francisco: Jossey-Bass. This book is a relative 'oldie' but nonetheless a goodie.
11. Cruikshank, Donald R., Deborah L. Bainer, Kim K. Metcalf. (1995). *The Act of Teaching*. New York: McGraw-Hill, Inc.
12. Dixon, Nancy M., *The Organizational Learning Cycle: How We Can Learn Collectively*. McGraw-Hill Book Co., London, 1994.
13. Draves, William A. (1984). *How to Teach Adults* Kansas: The Learning Resources Network. This easy to read how-to book is full of ideas and an excellent resource for anyone who teaches adults.
14. Droegkamp, Jan and Kathleen Taylor (1995 Spring). Prior Learning Assessment, Critical Self-Reflection, and Reentry Women's Development. *New Directions for Adult and Continuing Education*, No.65. Assessment of prior learning can be a powerful educational tool. This author tells how.
15. Edwards, Richard and Robin Usher. (1996). University Adult Education in the Postmodern Moment: Trends and Challenges. *Adult Education Quarterly*, Vol.47, No.1. The authors discuss the postmodern viewpoint and its affect on education.
16. Gajdusek, Linda and Helen Gillotte. (1995 Spring). Teaching to the Developmental Needs of Nonmainstream Learners. *New Directions For Adult and Continuing Education*, No. 65.
17. Galbraith, Michael. (1992 April). Nine Principles of Good Facilitation. *Adult Learning*, P10-. The idea of 'load factors' along with several excellent tips for facilitating adult learning is discussed in this article.
18. Gardner, Howard, *Reinventing Our Schools: A Conversation with Howard Gardner on Assessment*. Copyright 1995, AIT. [Video Clip](#). Howard Gardner's theory of multiple intelligences has forced us to re-examine our assumptions about 'smart'.
19. Goulden, Nancy Rost and Charles J. G. Griffin. (1997 Fall). Comparison of University Faculty and Student Beliefs about the Meaning of Grades. *Journal of*

Research and Development in Education, Vol. 31, No. 1. Research on the difference between student and faculty perception of grades is presented.

20. Grossi, F. Vio and D. Palma, *Latin America: Adult Education*. Unesco. This article from UNESCO is a short one about the history of adult education in Latin America.

21. Havighurst, Robert. (1953) *Human Development and Education* New York: David McKay Company. The "teachable moment"!

22. Heath, Shirley Brice. (1982) *Questioning at Home and at School: A Comparative Study*. Illinois: Waveland Press, Inc. This chapter is one of many interesting ones from the book *Doing the Ethnography of Schooling*, ed. by George Spindler.

23. hooks, bell. (1989) *Talking Back, Thinking Feminist, Thinking Black*. Boston: South End Press. This reflective and thoughtful book tells the story of one woman's exploration of feminism and race.

24. Imel, Susan. (1995). *Inclusive Adult Learning Environments*. [ERIC Clearinghouse, Digest No. 162 \[http://ericacve.org/docs/adt-lrng.htm\]](http://ericacve.org/docs/adt-lrng.htm). This short article is well worth the read.

25. Imel, Susan. (1998). *Race and Gender in Adult Education*. [ERIC Clearinghouse \[http://ericacve.org/docs/race-gen.htm\]](http://ericacve.org/docs/race-gen.htm). This article has an extensive list of print resources.

26. Johnson-Bailey, Juanita and Ronald M. Cervero, *An Analysis of the Educational Narratives of Reentry Black Women*. *Adult Education Quarterly*: Vol.46, No.3, Spring 1996. This study examines the narratives of reentry Black women and the diversity of their experiences.

27. Kerka, Sandra, *Adult Learner Retention Revisited*. [ERIC: http://ericacve.org/docs/retain.htm](http://ericacve.org/docs/retain.htm), 1995.

28. This short but helpful article looks at both ABE and adult higher education.

29. Kerka, Sandra, *Women, Human Development, and Learning*. [ERIC: http://www.ed.gov/databases/ERIC_Digests/ed358379.html](http://www.ed.gov/databases/ERIC_Digests/ed358379.html), 1993.

30. This article contrasts the view that women's voices either do or do not differ from men's.
31. Knowles, Malcolm, *Andragogy in Action*, Malcolm Knowles is considered by many to be the father of adult education theory and practice.
32. Knowles, Malcolm. (1980). *The Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy*. New Jersey: Cambridge/Prentice Hall Regents. The Draves book (above) draws heavily from this classic work.
33. Kuh, George D., C. Robert Pace, and Nick Vesper, *The Development of Process Indicators to Estimate Student Gains Associated with Good Practices in Undergraduate Education*. *Research in Higher Education*: Vol. 38, No. 4, 1997. This wonderful paper looks at process indicators for both male and female students.
34. LePage-Lees, Pamela, *Exploring Patterns of Achievement and Intellectual Development Among Academically Successful Women from Disadvantaged Backgrounds*. *Journal of College Student Development*: Vol. 38, No. 5, Sept/Oct. 1997. The author recommends ways to foster high-achieving in girls and women with disadvantaged backgrounds.
35. Marienau, Catherine, *In Their Own Voices: Women Learning About Their Own Development*. *New Directions For Adult and Continuing Education*: No. 65, Spring 1995.
36. Merriam, Sharan B. and Rosemary S. Caffarella, *Learning in Adulthood*. Jossey-Bass, San Francisco, 1991. This adult education handbook has a social conscience and is an excellent addition to an educator's library.
37. Mojab, Shahrzad, *Minority Women at the Iron Borders of Academe*. ERIC: <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/000000268.htm>, 27th Annual SCUTREA Conference Proceedings, 1997. The author discusses her situatedness and personal experiences with academe.
38. Ortiz, Flora Ida, *Mexican American Women: Schooling, Work, and Family*. ERIC: http://www.ed.gov/databases/ERIC_Digests/ed388490.html, Oct. 1995. This report shows the interdependence of schooling, work, and family within the lives of Mexican American women.

39. Reinsmith, William A., *Two Great Professors: Formidable Intellectuals with Affection for Students*. *College Teaching*: Vol. 42, No. 4, Fall 1994. A former student fondly remembers two gifted lecturers.

40. Sheared, Vanessa, *Giving Voice: An Inclusive Model of Instruction-A Womanist Perspective*. *New Directions for Adult and Continuing Education*, No.61, Spring 1994.

41. The author argues for incorporating an africanic feminist viewpoint of inclusion of the importance of culture and race into discussions of women's issues and provides ways to do this.

42. Shoenecker, Timothy S., Kathryn D. Martell, and Joseph F. Michlitsch *Diversity, Performance, and Satisfaction in Student Group Projects: An Empirical Study*. *Research in Higher Education*: Vol. 38, No. 4, 1997.

43. Sitler, Helen Collins, *The Spaced Lecture*, *College Teaching*, Vol. 45, No. 3, Summer 1997.

44. This article describes a method for incorporating active learning into lectures.

45. Spool, Jared M., Tara Scanlon, Will Schroeder, Carolyn Snyder, Terri DeAngelo. (1997). *Web Site Usability*. North Andover, MA: User Interface Engineering.

If you are designing web pages and are concerned about readability, this book is a must-have.

46. Taylor, Kathleen and Catherine Marienau, *Bridging Practice and Theory*. *New Directions for Adult and Continuing Education*, No. 65, Spring, 1995.

47. Taylor, Kathleen, *Sitting Beside Herself: Self-Assessment and Women's Adult Development*. *New Directions for Adult and Continuing Education*: No. 65, Spring 1995.

48. The author discusses the advantages to the learner of engaging in self-assessment.

49. Tennant, Mark and Philip Pogson, *Learning and Change in the Adult Years: A Developmental Perspective (Chapters 1-3)*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco,
50. Tice, Elizabeth T., *Educating Adults: A Matter of Balance*. Adult Learning, Vol.9, No. 1, Fall 1997.
51. This is a thoughtful article on achieving balance between 'old' and 'new' ways of teaching adults.
52. Tough, A. M., *The Adult's Learning Projects: A Fresh Approach to Theory and Practice in Adult Learning*. Ontario Institute for Studies in Education, Toronto, 1979.
53. Turoczy, Cheryl, *Question Well to Teach Well*. Adult Learning, Vol.8, #5 & 6, p.22.
54. Vella, Jane. (1994)*Learning to Listen, Learning to Teach: The Power of Dialogue in Educating Adults* San Francisco: Jossey-Bass, Inc.
55. This easy-to-read book on instructional design has a true international flavor and offers many excellent strategies for teaching non-traditional students.
56. Walden, Phyllis, *Journal Writing: A Tool for Women Developing as Knowers*. New Directions for Adult and Continuing Education: No. 65, Spring 1995.
57. This article presents numerous ideas for effective journal writing.
58. Walker, Deborah and Linda Lambert, *The Constructivist Leader: Chapter 1 - Learning and Leading Theory*.
59. Constructivism and the relationship between learner and leader is discussed in this chapter.
60. Wright, John C., Susan Millar, Steve Kosciuk, Debra Penberthy, *Does Active Learning Cause Credible Differences in Student Competence?* Focus on Calculus: Issue No. 13, Fall 1997.
61. The authors look at the results of active Learning vs. lecture method in the hard sciences.
62. Zinn, Lorraine M.,*Spirituality in Adult Education*. Adult Learning: Vol. 8, #5 & 6, P.26.